

□ *Oxuculara təqdim olunan bu araşdırma materialında ekran və efirdə ədəbi dil normalalarının 3 yöndə – leksik, qrammatik və orfoepik qaydalara məhəl qoyulmadan pozulması halları və faktları konkret nümunələr əsasında izlənilmişdir. Bundan əvvəlki I yazıda milli teleradio məkanında ədəbi dilimizin leksik normalaların pozulması ilə bağlı geniş ictimaiyyətdə narahatlıq doğuran səciyyəvi halları əks etdirən nümunələrə nəzər saldıq. Təəssüf ki, teleradio aparıcılarının, ekran və efirdə çıxış edənlərin nitqində qrammatik qüsurlar da az deyil.*

II. Qrammatik normaların pozulması halları

Ədəbi dilin qrammatik normaları morfoloji və sintaktik olmaqla, 2 yerə bölünür. Morfologiya söz formalarının və onların işlədilməsi qaydalarının məcmusudur. Morfoloji normalar sözün morfoloji forma variantlarının seçilməsini və onun başqa sözlərlə əlaqələnmə özəlliklərini tənzimləyir. Azərbaycan dilinə və nitq mədəniyyətinə dair vəsaitlərdə ədəbi dilin morfoloji normalalarının aşağıdakı qaydaları müəyyənləşib:

1. Miqdar sayları ilə yanaşı gələn isimlər tək halda işlənməlidir: 5 top, 10 köynək və s. Teleradio aparıcılarının nitqində bu qaydanın pozulması hallarına tez-tez rast gəlinir: “Rayonumuzun ərazisində 3 yeni körpülər salınıb”. Əslində, “3 yeni körpü” deyilməli idi.

2. Bu qayda qeyri-müəyyən saylara da (“az”, “çox”, “xeyli”) aiddir: “Bayram tədbirinə çox adamlar gəlmişdi”. Düzgün forma “çox adam”dır.

3. Cümlədə “nə”, “nə də” bağlayıcıları varsa, feil inkar şəkilçisi (-ma; mə) qəbul etməməlidir: “o nə yazmır, nə də oxumur” yox, “nə yazır, nə də oxuyur”. Məsələn, “İrəvan nə sülh, nə də işğala son qoymaq istəmir” cümləsində “istəyir” olmalıdır.

4. “-sız⁴” şəkilçisi isimlərə artırılaraq sifət əmələ gətirir: ağıl+sız, duz+suz və s. Aparıcıların nitqində isə Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə “rahatsız”, “mümkünsüz” tipli sözlər işlədilir ki, bu da morfoloji normalanın pozulmasıdır.

5. Tərkibində “kaş” ədatı olan cümlənin xəbəri feilin arzu şəkilli ilə ifadə olunmalıdır: “Kaş mənəm də anam sağ olaydı”. Aparıcıların danışığında isə bəzən arzu şəkilinin əvəzinə, yanlış olaraq feilin şərt şəkilindən (-sa²) istifadə olunur: “Kaş sizi çoxdan verilişimizə dəvət etsəydim” Düzgün variantda “dəvət edəydim” deyilməli idi.

“istehsalçı”, “dekanlıq” olmalıdır. Televerilişlərdən götürdüyümüz “Cəmiyyət üçün narahatçılıq doğuran yalnız bir tendensiya müşahidə olunur” cümləsində “narahatçılıq” yox, “narahatlıq” deyilməli idi.

“Rəsmi sənədləri, qəzet səhifələrini, efir və ekranları zəbt etmiş seçkilər yaxınlaşır” cümləsindəki “seçkilər” sözü haqqında ayrıca

ümumi zaman şəkilçisi kimi səciyyələndirmək məcburiyyətində qalırlar.

Televerilişlərdən nümunə: “Gələnlə keçirilən buraxılış imtahanlarında yeniliklər tətbiq olunacaq”. Düzgün variant “keçiriləcək” şəklində olmalıdır.

Sintaktik normalar bütün sintaktik konstruksiyaların, ayrı-ayrı

nisbətən publisistika üslubu daha çəvik olduğundan buradakı söz sırasını qrammatikanın sabit qaydalarına tam tabe etməmək həmişə faydalı olmur. Jurnalist öz yazısını daxilən son dərəcə dinamik olan, bu günün ritmi ilə şərtlənən xüsusi model əsasında qurur. O həm məntiqli vurğu, həm söz sırası, həm də bir sıra başqa amilləri məhz bu dinamikli-

b) Mübtədə heyvan anlayışı bildirirsə, baş üzvlər arasında kəmiyyətə uzlaşma ola da bilər, olmaya da: “Köçəri quşlar uçub getdilər”, “Köçəri quşlar uçub getdi”. Hər iki variant doğrudur;

c) Mübtədə cansız əşya anlayışı bildirirsə, cümlənin xəbəri yalnız tək halda olur: “Yarpaqlar tökülüb”;

d) Mübtədə toplu isimlə (ca-

mətbuat yazılarında bu qaydaya əməl olunmur: “Dəyirmi masa”da alimlər, ziyalılar, siyasi partiya rəhbərləri iştirak edirdilər”, “Bu məqamda müxalif və ziyalı millət vəkillərinin vasitəçiliyi qaçılmaz və gərəklidir”. Birinci cümlədən belə çıxır ki, alimlər, ziyalılar və siyasi partiya rəhbərləri ayrı-ayrı kateqoriyalara daxil olan insanlardır. Halbuki

Ədəbi dil normalarına necə əməl olunur?

Birinci yazımızda pleonastik (lüzumsuz) sözlərdən bəhs etmişdik. İndi isə qeyd edək ki, dilimizdə illərdən bəri işlədilən pleonastik şəkilçilər də var. Dilçi alim Ə.Cavadov məqalələrinin birində yazırdı ki, “düşməncilik” sözündə -çi şəkilçisi artıqdır. Bu sözün antonimi olan dostluq sözündə “-çu” işlənmir.

Deməli, düşməncilik sözü də “düşmənlilik” şəkilində olmalıdır. Müəlliflə tam razılıq və qeyd edirik ki, bu fikir “peşmançılıq”, “narahatçılıq”, “sakitçilik” kimi bir çox başqa sözlərə də aiddir. “Azərbaycanın paytaxtında yaranan yol tıxaclarını sürücülər və sərnişinlər narazılıqla qarşılayırlar” cümləsində “narazılıqla” əvəzinə, “narazılıqla” deyilməli idi.

Bəzi dilçilər “avaraçılıq”, “yetimçilik”, “kasıbcılıq” sözlərindəki “-çılıq” hissəsini mürəkkəb şəkilçi hesab edir, onun işlənməsinə haqq qazandırır. Əslində isə, həmin “mürəkkəb” şəkilçi məhz “-çı⁴”nın yersiz işlənməsi (sifət artırılması) nəticəsində formalaşmışdır. “-çı⁴”dan sonra “-lıq⁴” şəkilçisi yalnız o zaman işlədilər bilər ki, sözün kökü ilə (isimlə) birlikdə “-çı” müəyyən anlayış bildirsin, həmin birləşmənin leksik mənası olsun: dil+çı+lik, dəmir+çı+lik, yalan+çı+lik və s.

Lakin dilimizdə “tələbəçi”, “peşmançı”, “avaraçı”, “yetimçi”, “kasıbcı” sözləri olmadıqdan onlara “-lıq” şəkilçisi artırmaq olmaz. İdxalatçı, istehsalatçı, dekanatlıq sözlərindəki “-at” şəkilçisi də artıqdır, “idxalçı”,

danışmaq lazım gəlir. Rus dilində yalnız cəm halda işlənən xeyli söz var: брюки, весы, духи, ножницы, похороны, часы və s. Bunlar formaca cəm halda olsa da, məzmunca tək isim kimi qavranır və düzgün olaraq dilimizdə də tək isim kimi çevirilir: şalvar, tərəzi, ətir, qayçı, dəfn, saat və s. “Выборы” da belə sözlərdən biridir, nəyə görə onu cəm halda işlətməliyik?

Axı söhbət bir prosesdən, bir kampaniyadan gedir: prezident seçkisi, parlament seçkisi, bələdiyyə seçkisi. Televiziya xəbərində səslənən “Amerika Birləşmiş Ştatlarında keçirilmiş prezident seçkilərində Donald Tramp qalib gəlmişdir” cümləsində “prezident seçkilərində” işlədilməli idi.

Nitqimizdə qəbiləmiş yanlışlıqlardan biri də feli sifətlərin və onlardan düzəlmiş tərkiblərin zamanı ilə bağlıdır. Bəllidir ki, feli sifət feilin, demək olar, bütün əlamətlərini (hərəkət, zaman, təsirlilik-təsirsizlik, növ, təsdiq-inkar, tərz və s.) əks etdirir və bunların sırasında zaman kateqoriyası ayrıca yer tutur. Feli sifət təyin olunan əşyanın zamanla bağlı əlamətini, keyfiyyətini, vəziyyətini bildirir, müvafiq zaman şəkilçiləri qəbul edir.

Kütləvi informasiya vasitələrində isə çox vaxt buna məhəl qoyulmur, feli sifətin hər üç zamanında yalnız indiki zamanı bildirən “-an²” şəkilçisindən istifadə olunur, “-miş⁴”, “-acaq²” şəkilçiləri isə unudulur və bunun nəticəsində mütəxəssislər bu cür misallarda da “-an” şəkilçisini

söz birləşmələrinin, eləcə də bütöv cümlələrin düzgün qurulmasını və işlədilməsini müəyyənləşdirir. Buraya cümlələrin ölçüsü, söz sırası, mübtədə ilə xəbərin uzlaşması, həmcins üzvlərin verilməsi kimi məsələlər daxildir. Bunları sıra ilə nəzərdən keçirək.

1. Cümlələrin ölçüsü

Telejurnalist sözü verilişin xarakterinə görə seçməlidir. Burada ilk tələb mətbuata və radioya nisbətən televiziya sözün sayının az, sanbalının yüksək olması, görüntünü tamamlaması, kameranın nüfuz edə bilmədiyini daxil, “səhnəarxası” informasiyanın mətnini tamaşaçıya çatdırmasıdır. Həmin tələbi bilməyən televiziya jurnalisti ona ayrılmış efir vaxtını doldurmaq üçün təkrarçılığa, sözcülüyə yol verir, lüzumsuz (görüntünü ehtiyac olmadan təkrarlayan), uzun-uzadı cümlələrlə tamaşaçıyı bezikdirir.

Ümumiyyətlə, media üslubu uzun cümlələri sevmir. Televiziya isə buna qətiyyətə yol vermək olmaz: “Şirkət direktorunun televiziya məlumatına görə, beynəlxalq yarmarka ilə bağlı həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan bütün tədbirlər, o cümlədən qonşu ölkələrin iş adamlarının və digər mütəxəssislərin Bakıya gəlişi qüvvədə qalır”. Belə uzun cümləni tamaşaçıların dərhal anlayacağına ümid etmək çətindir.

2. Söz sırası

Ədəbi dilin başqa üslublarına

yin, ritmin tələblərinə uyğunlaşdırır. Bununla belə, jurnalist üslubunun dinamikliyi söz sırasını fikri təhrif edəcək dərəcədə sərbəst qurmağa haqq qazandıra bilməz.

Televiziya verilişlərinin birində belə bir cümlə vardı: “Aparılan qazıntılar nəticəsində bir ədəd çiy kərpicdən tikilən bina aşkar olunub”. Bu cümlə belə daha düzgün olardı: “Aparılmış qazıntılar nəticəsində çiy kərpicdən tikilmiş bir bina aşkar olunub”. Yaxud başqa bir misal: “Məndən çoxlu mamaya salam de”. Burada, təbii ki, “Məndən mamaya çoxlu salam de”.

3. Mübtədə ilə xəbərin uzlaşması

Cümlədə mübtədə ilə xəbərin kəmiyyətə uzlaşmasının 4 qaydası var:

a) Mübtədə insan anlayışı bildirirsə, xəbər hökmən onunla uzlaşmalıdır: “Tələbələr imtahana hazırlaşdılar”;

maat, kollektiv, ordu və s.) ifadə olunubsa, cümlənin xəbəri yalnız tək halda olur: “Azərbaycan Ordusu zəfər yürüşünü davam etdirir”. Aparıcılar bu qaydalara da çox vaxt əməl etmirlər: “Amerika Birləşmiş Ştatlarının təyyarəçiləri İraq ərazisinə ümumilikdə 124 zərbə endirib” (doğru variant: endiriblər); “Zəngilanın 35 min nəfərlik əhalisi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşdılar” (doğru variant: məskunlaşdılar).

3. Həmcins üzvlər

Formal məntiqin bölgü (təsnifat) qaydası ilə qrammatikada kəmiyyət kateqoriyası arasında birbaşa bağlılıq var: yəni cümlənin həmcins üzvləri də məntiqli bölgünün tələblərinə cavab verməli, mütənəsib olmalıdır; bölgü üzvlərinin cəmi bölünən topluya tən gəlməlidir; onların birindəki əsas əlamət başqalarında təkrarlanmamalıdır. Təəssüf ki, bəzi verilişlərdə,

alimlər də, siyasi partiya rəhbərləri də ziyalı kateqoriyasına daxildirlər və siyasi partiya rəhbərləri də alim ola bilərlər. İkinci cümlədə də eyni hal müşahidə olunur – guya, müxalifətdən olan millət vəkilləri ziyalı deyillər, yaxud əksinə, ziyalılar müxalifətdə ola bilməzlər.

Göründüyü kimi, telekanallarda, eləcə də qəzet-jurnallarda və digər çap məhsullarında qrammatik (morfoloji və sintaktik) normaların pozulması halları, ilk növbədə, bəzi aparıcıların və yazarların ümummədəni səviyyələrinin aşağı olması, dərslərdə və lüğətlərdə əksini tapmış qayda və tələbləri lazımı dərəcədə bilməmələri ilə bağlıdır, digər tərəfdən, bəzi məsələlərin dilçilik elmimizdə tam dəqiqləşdirilməməsindən irəli gəlir.

*Nəsir ƏHMƏDLİ,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
BDU-nun professoru,
Əməkdar jurnalist*